

Politeja

Nr 5(86), 2023, s. 109-124

<https://doi.org/10.12797/Politeja.20.2023.86.06>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Aleksandra KUCZYŃSKA-ZONIK

Katolicki Uniwersytet Lubelski

aleksandra.kuczynska-zonik@kul.pl

„ODDZIEDZICZANIE” DZIEDZICTWA

USUWANIE POMNIKÓW SOWIECKICH W PAŃSTWACH BAŁTYCKICH

ABSTRACT

“Inheriting” Heritage: Removal of Soviet Monuments in the Baltic States

The aim of this article is an analysis of the process of removing the Soviet monuments including the objects commemorating the Red Army and those glorifying the Soviet regime, which were created during the occupation of the Baltic states by the USSR. After the spontaneous process of destroying the monuments and their removal in the 1990s, many of them remained in public spaces of the sovereign states. In recent years, due to Russia's occupation of Crimea (2014) and Russia's full-scale invasion of Ukraine (2022), the governments of Lithuania, Latvia and Estonia have taken active steps to dismantle monuments that are a symbol of Russian imperialism and falsification of history. The author draws attention to the process of heritage management, in which certain meanings are accepted and reinforced, while others are marginalised and rejected. Gregory Ashworth's heritage paradigm will be used to analyse the research topic, according to which heritage is a process of selective acceptance or rejection of elements of the past in response to the current social, political and economic needs.

Keywords: heritage, Soviet Monuments, Lithuania, Latvia, Estonia

Słowa kluczowe: dziedzictwo, pomniki sowieckie, Litwa, Łotwa, Estonia

WSTĘP

Od lat 90. XX wieku dyskusje wokół polifonii pamięci na Litwie, Łotwie i w Estonii przybierały różną intensywność w czasie i przestrzeni. Ich przedmiotem były odmienne interpretacje historyczne i kontrowersje wokół symboli, które osłabiały jedność narodową. Po odzyskaniu niepodległości w 1991 roku państwa bałtyckie koncentrowały swoje polityki historyczne wokół okupacji, deportacji oraz gloryfikacji walki o niepodległość, polegającej na restytucji państwa sprzed 1940 roku, tj. roku agresji Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR)¹, podczas gdy Rosja – jako sukcesorka ZSRR – utrzymywała, że ZSRR jest niesłusznie oskarżany o agresję. Zgodnie z rosyjską narracją Armia Czerwona wyzwoliła Litwę, Estonię i Łotwę spod okupacji nazistowskich Niemiec (Wilno – 13 lipca 1944, Tallin – 22 września 1944 i Rygę – 15 października 1944 roku), a włączenie ich w skład ZSRR dokonało się na mocy dobrowolnych porozumień z rządami tych państw. Podpisane w 1939 roku sowiecko-bałtyckie umowy o wzajemnej pomocy wojskowej ustanowiły rzekomy kordon wojskowy dla Armii Czerwonej. Instytucje narodowe miały legitymizować władzę w republikach bałtyckich przyłączonych do ZSRR i zaprzeczać mitom okupacji przez ZSRR. Po 1991 roku Rosja nie zrezygnowała z konfrontacyjnego wobec państw bałtyckich charakteru interpretacji historii ZSRR, zwłaszcza jej roli w II wojnie światowej², a polityka historyczna jest w dalszym ciągu istotnym instrumentem realizacji jej interesów narodowych, obejmujących szeroko pojętą „rosyjską strefę wpływów” (*Русский Мир* – „Russkij Mir”).

Celem niniejszego artykułu jest analiza procesu usuwania pomników sowieckich postawionych w okresie włączenia republik bałtyckich do ZSRR. Monumenty te to zwykle figury upamiętniające żołnierzy sowieckich i partyzantów walczących z nazizmem w czasie II wojny światowej oraz bohaterów i przywódców reżimów socjalistycznych, rzeźby wyrażające wdzięczność dla Związku Sowieckiego i pomniki braterstwa między ZSRR a państwami socjalistycznymi. Najbardziej znane i zarazem kontrowersyjne są: cztery rzeźby na Zielonym Moście (*Žaliasis tiltas*) w Wilnie, przedstawiające żołnierzy, kolchoźników, rolników i studentów, wzniesione w 1952 i usunięte w 2015 roku; kompleks memorialny w Parku Zwycięstwa (*Uzvaras*) w Rydze, składający się z 79-metrowej steli, symbolu Matki Ojczyzny i rzeźb trzech żołnierzy, powstały w 1985 i wyburzony w 2022 roku; Brązowy Żołnierz (*Pronkssõdur*) w Tallinie (jego pierwotna nazwa brzmiała: Pomnik Wyzwolicielei Tallina, w 1995 roku otrzymał bardziej neutralną nazwę: Pomnik Poległych w II wojnie światowej), odsłonięty w 1947 roku – w trzecią rocznicę „wyzwolenia” Tallina z rąk nazistów przez wojska sowieckie – i przeniesiony z centrum miasta na bardziej odległy cmentarz wojskowy w 2007 roku. Po żywiołowym procesie ich niszczenia i usuwania w latach 90. XX wieku wiele z nich

¹ S. Kattago, *Memory, Pluralism and the Agony of Politics*, „Journal of Baltic Studies” 2010, vol. 41, no. 3, s. 383-394.

² N. Muiznieks, J. Rozenvalds, I. Birka, *Ethnicity and Social Cohesion in the Post-Soviet Baltic States*, „Patterns of Prejudice” 2013, vol. 47, no. 3, s. 288-308.

pozostało w przestrzeni publicznej suwerennych państw. W ostatnich latach, w związku z rosyjską okupacją Krymu (2014) oraz pełnoskalową inwazją Rosji na Ukrainę (2022), rządy Litwy, Łotwy i Estonii podjęły aktywne działania zmierzające do demontrazu pomników symbolizujących fałszywą narrację o oswobodzeniu państw bałtyckich przez Związek Radziecki.

Celem studium jest wskazanie i wyjaśnienie roli owych pomników w istotnych wydarzeniach politycznych w regionie. Naukowa refleksja będzie dotyczyła w szczególności narracji legitymizujących ich usuwanie lub pozostawienie, które w opinii autorki wpisują się w trwający od początku lat 90. XX wieku proces budowania tożsamości narodowej państw bałtyckich, samoidentyfikacji i integracji społecznej. Z kolei dla mniejszości narodowych, głównie rosyjskojęzycznych, proces ten był dowodem na kwestionowanie ich praw do korzystania z zasobów przeszłości przez władze państwowe. W tekście zwrócono uwagę na proces kształtowania dziedzictwa, w którym pewne znaczenia są przyjmowane i wzmacniane, a inne – marginalizowane i odrzucane. Tezę artykułu stanowi przekonanie, że proces usuwania pomników sowieckich z przestrzeni publicznej państw bałtyckich nie był jedynie owocem spontanicznego zrywu, lecz świadomym, uwarunkowanym przez okoliczności działaniem zmierzającym do modulowania pożądanego stanu świadomości dziedzictwa. Do analizy tematu badawczego wykorzystano paradygmat dziedzictwa Gregory’ego Ashwortha, zgodnie z którym dziedzictwo to proces wybiórczego przyjmowania lub odrzucania elementów przeszłości w odpowiedzi na bieżące potrzeby społeczne, polityczne i gospodarcze³.

PODEJŚCIE TEORETYCZNE I PRZEGLĄD LITERATURY

W ujęciu Ashwortha dziedzictwo jest procesem, w którym przedmioty, miejsca, wydarzenia i działania wywodzące się z przeszłości, traktowane jako nośniki historyczności zaspokajające potrzeby społeczne, polityczne czy gospodarcze, są przekształcane w doświadczenia współczesnych. Innymi słowy – dziedzictwo to konstrukcja społeczna, w której za pomocą zachowanych miejsc, rzeczy i wspomnień tworzone są wyobrażenia przeszłości. Kryteria wyboru tworzenia zasobów dziedzictwa są subiektywne⁴, a elementy historyczne – wykorzystane i przekształcane w teraźniejszości w zależności od potrzeb odbiorców⁵.

Laurajane Smith idzie o krok dalej: wskazuje, że dziedzictwo to przede wszystkim praktyka społeczna, proces zaangażowania, akt komunikacji i tworzenia znaczeń, a nie obiekt materialny. Badaczka pokazuje, że wartość dziedzictwa nie jest związana z fizycznymi przedmiotami lub miejscami, ale raczej z tym, jak te przedmioty i miejsca są wykorzystywane do nadania wartości stanowiących podstawę tożsamości różnych

³ G. Ashworth, *Planowanie dziedzictwa*, Kraków 2015, s. 31-39.

⁴ J. Purchla, *Dziedzictwo kulturowe*, [w:] *Kultura a rozwój*, red. J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla, Warszawa 2013, s. 39-57.

⁵ G. Ashworth, *Planowanie dziedzictwa...*, s. 31-34.

wspólnot⁶. W tym znaczeniu każde dziedzictwo ma charakter niematerialny ze względu na nadawane mu znaczenia⁷. Nie wszystko, co pochodzi z przeszłości, staje się automatycznie dziedzictwem. Jego wartość jest każdorazowo określana przez grupę korzystającą z jego zasobów. Zdarza się, że te same przedmioty, miejsca i wydarzenia mają charakter polisemiczny i są używane przez różnych użytkowników w różnych celach oraz przekazują odmienne komunikaty. Różne grupy przypisują różne interpretacje temu samemu obiektowi, co staje się przyczyną niezgody. Zjawisko to John E. Tunbridge i Gregory Ashworth opisują jako „dysonans dziedzictwa” (*dissonant heritage*) – oznacza ono, że to samo miejsce, wydarzenie czy obiekt stymulują pozytywne lub negatywne uczucie u odbiorcy.

Na konfliktowy charakter dziedzictwa wskazują Brian Graham (dziedzictwo jako wiedza wykorzystywana w różnych celach ekonomicznych i kulturowych)⁸, Sharon Macdonald („trudne dziedzictwo” uwikłane w spory polityczne i tożsamościowe)⁹, a także Jacek Purchla i Żanna Komar („kłopotliwe dziedzictwo” jako ślad krzywdy, przemocy i zbrodni)¹⁰. W obrębie komunikologii badacze zwracają uwagę na proces przekazywania lub uzgadniania znaczeń odnoszących się do przeszłości. Dziedzictwo może być bowiem rozumiane jako forma komunikacji między rządzącymi a rządzonymi, w której treścią są znaczenia konkretnych obiektów, miejsc i wydarzeń. Ideologie i strategie polityczne mają uzasadnić praktyczne działania w ramach określonych polityk publicznych w odniesieniu do przeszłości (polityka historyczna) i zakomunikować obywatelom, w jaki sposób należy interpretować przeszłość. Ponadto znaczenie i wartość dziedzictwa mogą być uzgadniane przez członków poszczególnych grup społecznych jako rezultat kształtowania tożsamości narodowej¹¹. W końcu dziedzictwo może oznaczać kulturowy i polityczny proces zapamiętywania i zapomniania¹², ponieważ można je nie tylko przyjąć, upamiętniać i przekazywać kolejnym generacjom, lecz także odrzucić i zapomnieć. Ten selektywny charakter zależy od zewnętrznych i wewnętrznych uwarunkowań (politycznych, społecznych i gospodarczych). Jeżeli dziedzictwo przestaje przynosić korzyści, jest odrzucane i usuwane z przestrzeni publicznej i świadomości społecznej.

Kontrowersyjny charakter dziedzictwa stanowił wyzwanie dla polityki narodowej szczególnie w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, gdzie po upadku komunizmu proces budowy tożsamości narodowej oznaczał demontaż lub adaptację pomników sowieckich. Krajowe strategie zarządzania dziedzictwem różniły się od siebie,

⁶ L. Smith, *Uses of Heritage*, London 2007.

⁷ L. Smith, N. Akagawa, *Introduction*, [w:] *Intangible Heritage*, red. ciż, London 2009, s. 1-9.

⁸ B. Graham, *Heritage as Knowledge: Capital or Culture?*, „Urban Studies” 2002, vol. 39, no. 5-6, s. 1003-1017.

⁹ S. Macdonald, *Difficult Heritage, Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, London–New York 2009, s. 9.

¹⁰ *Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*, red. J. Purchla, Ż. Komar, Kraków 2020.

¹¹ G. Ashworth, *Planowanie dziedzictwa...*, s. 16.

¹² J. Urry, *How Societies Remember the Past*, „The Sociological Review” 1995, vol. 43, no. 1 (supl.), s. 45-65.

niemniej proces ten wywoływał największe opory i konflikty tam, gdzie podziały społeczne, gospodarcze i kulturowe były największe. W państwach bałtyckich konfliktogeny charakter dziedzictwa, a w rezultacie intensywność debat wokół polityki historycznej i kultur pamięci wynikają przede wszystkim z liczby i statusu zamieszkujących je osób rosyjskojęzycznych – stanowią odpowiednio ok. 6%, 32% i 27% ludności na Litwie, Łotwie i w Estonii¹³. Podczas gdy dla większości mieszkańców pozostałe w przestrzeni publicznej pomniki Armii Czerwonej stanowiły symbol sowieckiej okupacji – inwazji zbrojnej i nielegalnej aneksji państw bałtyckich do ZSRR w 1940 roku, dla rosyjskojęzycznych mieszkańców były istotnymi miejscami pamięci. W latach 90. XX wieku pomniki nie odgrywały znaczącej roli integracyjnej, ale wraz z odbudową sfragmentaryzowanej pamięci społecznej zyskiwały na znaczeniu i stawały się centralnym miejscem kształtowania więzi społecznych i poczucia wspólnoty, a narracja historyczna o sukcesach Armii Radzieckiej przyczyniała się do tworzenia nowej tożsamości rosyjskojęzycznych mieszkańców. Zbiegło się to w czasie z uznaniem przez prezydenta Rosji Władimira Putina zakończenia II wojny światowej za centralny element polityki historycznej tego państwa, wpisujący się (w szczególności po 2004 roku) w strategię odbudowy imperium rosyjskiego¹⁴. Propagandowa polityka upamiętniania Dnia Zwycięstwa nad III Rzeszą i faszyzm obchodzonego 9 maja, a także tzw. Marsz Nieśmiertelnego Pułku, który po 2015 roku został włączony do oficjalnej narracji władz Rosji¹⁵ – to wszystko sprawiło, że pomniki sowieckie gromadziły corocznie od kilku do kilkuset tysięcy uczestników. Ich liczba jednak sukcesywnie malała: w 2015 roku w Rydze w Dniu Zwycięstwa uczestniczyło ponad 200 tys. osób, w 2017 roku – od 50 do 100 tys.¹⁶, w okresie pandemii, z powodu obostrzeń, liczba ta spadła do kilkuset osób. Dzień Zwycięstwa był okazją do zbiorowych i indywidualnych praktyk komemoratywnych, ale również do rozrywki – w postaci koncertów, przedstawień teatralnych, konkursów czy pokazów sztucznych ogni.

¹³ *Latvia*, Eurydice, European Commission, [online] <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/latvia/political-social-and-economic-background-and-trends>, 30 V 2023; *Lithuania*, Eurydice, European Commission, [online] <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/lithuania/political-social-and-economic-background-and-trends>, 30 V 2023; *Demographic and Ethno-Cultural Characteristics of the Population*, Statistics Estonia, [online] <https://rahvaloendus.ee/en/results/demographic-and-ethno-cultural-characteristics-of-the-population>, 31 V 2023.

¹⁴ P. Letko, „War over Monuments” – *an Element of Russian Historical Policy towards Latvia in 21st Century*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2016, vol. 7, no. 2, s. 89-98.

¹⁵ Marsz Nieśmiertelnego Pułku został zainicjowany przez lokalne stowarzyszenie weteranów w Tomsku w 2012 roku. W kolejnym roku wydarzenie zorganizowano już w ponad 120 miastach Rosji, a w 2015 roku zostało włączone w oficjalne obchody 70. rocznicy zakończenia II wojny światowej. W Moskwie miało w nim wziąć udział ok. 4 mln obywateli. D. Koleva, *The Immortal Regiment and Its Globalisation: Reformatting Victory Day in Bulgaria*, „Memory Studies” 2022, vol. 15, no. 1, s. 216-229; J.C. Fedor, *Memory, Kinship and the Mobilization of the Dead: The Russian State and the „Immortal Regiment” Movement*, [w:] *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, red. J.C. Fedor i in., Cham 2017, s. 307-345.

¹⁶ A. Kuczyńska-Zonik, *Russia's Monuments Policy in the Baltic States*, [w:] *The EU and Russia: Spaces of Interaction in Times of Crises*, red. A. Makarychev, T. Hoffmann, London 2018, s. 60.

Nie oznaczało to jednak, że w ciągu ostatnich 30 lat znaczenie pomników sowieckich było stałe i jednakowe dla wszystkich członków wspólnoty rosyjskojęzycznej. Monumenty bowiem pełniły jednocześnie różne funkcje. Po pierwsze, w powszechnej ocenie upamiętniały żołnierzy Armii Czerwonej poległych w II wojnie światowej. Po drugie, przypominały o pokonaniu i „wyzwoleniu” spod okupacji nazistowskiej (symbol zwycięstwa). Po trzecie, jako centralny element współczesnej polityki historycznej Rosji kształtowały tożsamość narodową rosyjskiej diaspory i stanowiły źródło samoidentyfikacji oraz poczucia przynależności do wspólnoty. Jednocześnie część osób rosyjskojęzycznych nie zgadzała się z oficjalną rosyjską narracją lub skłaniała się ku przekonaniu, że znaczenie okresu sowieckiego i jego symboliki może być dyskutowane, zmieniane lub nawet renegocjowane.

Spory wokół pomników sowieckich w państwach bałtyckich podkreślali: Graham Smith¹⁷ (kształtowanie tożsamości narodowej), Eva-Clarita Pettai-Onken¹⁸ (polityka pamięci), Yulia Nikitina¹⁹ i Aleksandra Kuczyńska-Zonik²⁰ (wpływy Rosji), Ieva Birka²¹, Ammon Cheskin²² i Juris Rozenvalds²³ (integracja społeczna). Pomniki sowieckie analizowano też w kontekście dysonansu dziedzictwa²⁴, niemniej problematyka „odziedziczania” dziedzictwa, oznaczająca tu pozbawienie obiektów i miejsc dotychczasowej wartości w kontekście agresywnej polityki Rosji w Europie Środkowej i Wschodniej (zwłaszcza aneksji Krymu w 2014 i pełnoskalowej inwazji na Ukrainę w 2022 roku), oraz potrzeba wzmacniania tożsamości narodowej i spójności społecznej wymagają szczególnej uwagi. Przyszłość debaty będzie więc zależała od otwartości grup reprezentujących różne stanowiska, a także ich gotowości do akceptacji nowych znaczeń i praktyki społecznej w sferze kultury pamięci.

¹⁷ G. Smith, *The Resurgence of Nationalism*, [w:] *The Baltic States: The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*, red. tenże, London 1996, s. 121-143.

¹⁸ E.-C. Onken, *Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship*, „Journal of Baltic Studies” 2010, vol. 41, no. 3, s. 277-294.

¹⁹ Y. Nikitina, *Russia and the Baltic States: Problematising the Soviet Legacy Discourse*, „Nationalities Papers” 2014, vol. 42, no. 1, s. 10-17.

²⁰ A. Kuczyńska-Zonik, *Russia's Monuments Policy...*, s. 52-70.

²¹ I. Birka, *Expressed Attachment to Russia and Social Integration: The Case of Young Russian Speakers in Latvia, 2004-2010*, „Journal of Baltic Studies” 2016, vol. 47, no. 2, s. 219-238.

²² A. Cheskin, *Exploring Russian-Speaking Identity from Below: The Case of Latvia*, „Journal of Baltic Studies” 2013, vol. 44, no. 3, s. 287-312; tenże, *Synthesis and Conflict: Russian Speakers' Discursive Response to Latvia's Nationalising State*, „Europe-Asia Studies” 2012, vol. 64, no. 2, s. 325-347.

²³ J. Rozenvalds, *The Soviet Heritage and Integration Policy Development Since the Restoration of Independence*, [w:] *How Integrated is Latvian Society? An Audit of Achievements, Failures and Challenges*, red. N. Muižnieks, Riga 2010, s. 33-59.

²⁴ A. Kuczyńska-Zonik, *Dissonant Heritage. Soviet Monuments in Central and Eastern Europe*, [w:] *Historical Memory of Central and East European Communism*, red. A. Mroziak, S. Holubec, New York 2018, s. 101-121.

POLITYKA POMNIKOWA W PAŃSTWACH BAŁTYCKICH

Po odzyskaniu niepodległości władze państw bałtyckich nie prowadziły jednolitej polityki dotyczącej dziedzictwa sowieckiego. Strategie polegały bądź na odrzuceniu dziedzictwa komunistycznego, bądź na uznaniu go za część dziedzictwa historycznego²⁵. W ciągu 30 lat żaden z rządów nie dokonał szczegółowego rozpoznania i oceny stanu zachowania pomników sowieckich (kompetencje w tym zakresie należały do odpowiednich ministerstw na Litwie, Łotwie i w Estonii). Nie było również konsekwentnej polityki informacyjnej polegającej na umieszczaniu tablic informacyjnych pozbawionych kontekstu ideologicznego, w których wyjaśniano by historię konkretnego pomnika i jego znaczenie pierwotne oraz współczesne. Nie prowadzono także regularnych spisów i oceny znaczenia kulturowo-historycznego pomników. W latach 90. XX wieku dokonano relokacji grobów żołnierzy znajdujących się w pobliżu pomników (choć nie we wszystkich przypadkach, nadal bowiem istnieją pomniki, w których otoczeniu mogą znajdować się groby, np. w Dyneburgu na Łotwie), dlatego ich wartość oceniano jedynie pod kątem politycznym, historycznym, środowiskowym i kulturowym; nie podlegały ochronie międzynarodowej. Podczas gdy opieka nad tymi obiektami należała do kompetencji samorządów (które *de facto* nie mogły samodzielnie decydować o ich usunięciu), ambasady Federacji Rosyjskiej zwykle broniły każdego usuwanego pomnika, symbolizującego w jej ocenie potęgę Związku Radzieckiego i Rosji jako jego ideologicznej spadkobierczyni. Rolę ambasad regulowały bilateralne umowy międzynarodowe podpisane przez państwa bałtyckie i Rosję. Ich nieprecyzyjność oznaczała, że każda ze stron mogła je traktować wedle własnego uznania. Rosja zwykle kształtowała swoją politykę historyczną w oparciu o strategiczne interesy, a wszelkie decyzje podejmowane przez rządy państw bałtyckich w odniesieniu do pomników sowieckich na ich terytorium określała jako wrogie²⁶. Typowa dla Kremla reakcja w postaci ataków cybernetycznych została zastosowana kilkakrotnie wobec Estonii. Do największych doszło w 2007 roku, w wyniku relokacji Brązowego Żołnierza, oraz w 2022 roku, po usunięciu sowieckiego czołgu z Narwy we wschodniej części państwa. Celem ataków było zablokowanie państwowych i prywatnych stron internetowych²⁷.

Nie ulega wątpliwości, że rządy państw bałtyckich nie poświęcały znaczącej uwagi opiece nad monumentami, które z ich punktu widzenia nie posiadały wartości

²⁵ E.-C. Onken, *The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe*, „Europe-Asia Studies” 2007, vol. 59, no. 1, s. 23-46.

²⁶ F. Bellentani, *The Multiple Meanings of Monuments in Transitional Societies: The Case of Estonia*, [w:] tenże, *The Meanings of the Built Environment: A Semiotic and Geographical Approach to Monuments in the Post-Soviet Era*, Berlin–Boston 2021, s. 33-44.

²⁷ I. Juurvee, M. Mattiisen, *The Bronze Soldier Crisis of 2007: Revisiting an Early Case of Hybrid Conflict*, International Centre for Defence and Security, 2020, [online] https://icds.ee/wp-content/uploads/2020/08/ICDS_Report_The_Bronze_Soldier_Crises_of_2007_Juurvee_Mattiisen_August_2020.pdf, 31 V 2023; A. Roussie, *Estonia Fends Off „Extensive” Cyberattack Following Soviet Monument Removal*, Politico, 18 VIII 2022, [online] <https://www.politico.eu/article/estonia-extensive-cyber-attack-following-soviet-war-monument-removal/>, 31 V 2023.

kulturalno-historycznej ani artystycznej, a jednocześnie były nośnikami idei sprzecznych z ich wartościami narodowymi. Dlatego jeśli stan zachowania zagrażał destrukcją lub negatywnie wpływał na środowisko, podejmowały decyzję o jego rozbiórce²⁸. Pomniki wykorzystywano także w instalacjach artystycznych jako środek narodowo-patriotycznego wyrazu. Sowieckimi monumentami interesowały się głównie rosyjskie ambasady w tych państwach, które dysponowały odpowiednimi środkami finansowymi, organizacyjnymi i dyplomatycznymi. W niektórych regionach społeczności decydowały o zachowaniu pomników, zgodnie z przekonaniem, że pamięć o poległych jest kwestią natury etycznej. Rzeczywistym problemem był sposób ochrony, gdyż gminy często nie miały środków ani wystarczających uprawnień do samodzielnego rozstrzygania kwestii ochrony lub usunięcia pomnika.

Usunięcia pomników od wielu lat domagały się partie prawicowe w państwach bałtyckich. W 1997 roku członkowie łotewskiej neonazistowskiej organizacji Pērkonkrusts próbowali wysadzić pomnik w Parku Zwycięstwa. Bomba nie uszkodziła konstrukcji, niemniej w wyniku eksplozji dwie osoby zginęły. W rezultacie w 2000 roku sześć osób zostało skazanych na trzy lata więzienia. W 2007 roku organizacje Łotewski Front Narodowy i Sojusz Łotewskich Weteranów II wojny światowej wysłały list otwarty do ówczesnego premiera Łotwy Aigarsa Kalvītisa z prośbą o zapobieżenie dalszym prowokacjom i usunięcie pomnika²⁹. Do spontanicznych aktów wandalizmu wymierzonych w pomniki z czasów II wojny światowej dochodziło również na Litwie i w Estonii. Szczególnie w okolicach 9 maja monumenty oblewano czerwoną farbą i dewastowano napisami. Zbierano też podpisy na portalach internetowych pod społecznym projektem odbudowy przedwojennej przestrzeni miejskiej, przewidującym usunięcie kontrowersyjnych rzeźb. W ciągu kilku lat internetową petycję zamieszczoną na łotewskiej platformie manabals.lv (Mój Głos) poparło kilkanaście tysięcy mieszkańców, dzięki czemu projekt wniesiono pod obrady parlamentu. Władze obawiały się jednak, że usunięcie pomnika doprowadzi do gwałtownych ruchów społecznych, jak w przypadku Brązowego Żołnierza w Estonii³⁰.

Ustawa estońskiego parlamentu ze stycznia 2007 roku, umożliwiająca przeniesienie tego pomnika z centralnego placu miejskiego na bardziej oddalony cmentarz wojenny, była w zasadzie rezultatem obietnicy złożonej przez liberalną Estońską Partię Reform przed wyborami parlamentarnymi w 2006 roku. Przeniesienie pomnika w kwietniu 2007 roku wywołało wszakże gwałtowne protesty społeczności rosyjskojęzycznej,

²⁸ *Litva upovayet, chto sovetkiye pamyatniki sami razrushatsya – posol* [Litwa upowaet, chto sovetckie памятники сами разрушатся – посол], Baltnews, 28 V 2020, [online] https://lt.baltnews.com/vnutri_Lithuania_politika_novosti/20200528/1019967602/Litva-upovaet-chto-sovetskie-pamyatniki-sami-razrushatsya--posol.html, 31 V 2023.

²⁹ *WWII Veterans Call for Removal of Soviet Monument in Riga*, The Baltic Times, 22 I 2007, [online] <https://www.baltictimes.com/news/articles/17185/>, 30 V 2023.

³⁰ D.J. Smith, „Woe From Stones”: *Commemoration, Identity Politics And Estonia's „War Of Monuments”*, „Journal of Baltic Studies” 2008, vol. 39, no. 4, s. 419-430, [online] <http://www.jstor.org/stable/43212847>, 31 V 2023; M. Ehala, *The Bronze Soldier: Identity Threat And Maintenance In Estonia*, „Journal of Baltic Studies” 2009, vol. 40, no. 1, s. 139-158, [online] <http://www.jstor.org/stable/43212867>, 31 V 2023.

w których wyniku jedna osoba zmarła. Oprócz bezpośrednich przyczyn na relokację Brązowego Żołnierza wpłynęły również szersze uwarunkowania wewnętrzne i międzynarodowe, do których Rein Ruutsoo zalicza: prawicową politykę Estonii jako odpowiedź na zagrożenia w regionie, nieefektywną politykę tego państwa w zakresie wzmacniania spójności społecznej oraz przeciwdziałania radykalizmowi i nacjonalizmowi, bipolaryzację świata i wzmocnienie antagonizmów pomiędzy systemami wartości po 11 września 2001 roku, kryzys wartości liberalnych i modelu wielokulturowości w Europie, odrodzenie się historycyzmu w polityce międzynarodowej, a także imperialistyczną retorykę w Rosji³¹.

Podsumowując, należy stwierdzić, że o pozostawieniu lub usunięciu pomników za każdym razem decydowały różnicowane argumenty ekonomiczne (wysoki koszt), społeczne (podziały etniczne, narodowe i międzypokoleniowe), kulturowe (akceptacja lub odrzucenie dziedzictwa komunistycznego), prawno-administracyjne (brak odpowiednich procedur administracyjnych i regulacji lub umowy międzynarodowe) oraz polityczne (spory między- i wewnątrzpartyjne oraz relacje z Rosją).

Debata na temat roli pomników w przestrzeni publicznej Litwy, Łotwy i Estonii nabrała wyjątkowego tempa w wyniku agresywnej polityki Rosji, aneksji Krymu i wojny we wschodniej Ukrainie. W lipcu 2015 roku rzeźby z Zielonego Mostu w Wilnie, od 2005 roku wpisane do narodowego rejestru zabytków kultury i podlegające szczególnej ochronie, zostały zdemonstrowane pod pretekstem konserwacji, a następnie wykreślone z rejestru i umieszczone w muzeum. Z kolei w 2016 roku w łotewskim mieście Limbaži ze względu na zły stan rzeźby i w trosce o bezpieczeństwo miejscowej ludności rozebrano pomnik sowieckich marynarzy³². W czerwcu tego samego roku podniesiono na nowo problem zmiany układu historyczno-architektonicznego Parku Zwycięstwa w Rydze, zakładającej m.in. usunięcie lub przebudowę historycznych budynków, takich jak Łotewska Biblioteka Narodowa, Muzeum Łotewskiego Kolejnictwa i dawny Dom Drukarstwa. Projekt przewidywał ponadto usunięcie znajdującego się w jego centralnym punkcie kompleksu memorialnego. W Estonii powrócono natomiast do tematu rozbiórki kompleksu pamięci Maarjamäe, który obejmuje kilka obiektów: tzw. Plac Pojednania, gdzie w latach sowieckich płonął wieczny płomień na pamiątkę kampanii lądowej Floty Bałtyckiej w 1918 roku, oraz cmentarz wojskowy, na którym spoczywają szczątki żołnierzy radzieckich i niemieckich³³.

Figury żołnierzy sowieckich były nie tylko przenoszone, lecz także niszczone. Akty te nasiliły się po 2014 roku, kiedy pomniki dewastowano poprzez wypisywanie na nich obraźliwych haseł potępiających rosyjską agresję wobec Krymu lub malowanie niebiesko-żółtych barw na znak solidarności z Ukrainą. Organizacje społeczne

³¹ R. Ruutsoo, *Järelaitav demokraatia Eestis: saavutused ja väljavaated*, „Vikerkaar” 2008, vol. 4, s. 111-120, [cyt. za:] M. Ehala, *The Bronze Soldier...*, s. 142.

³² *Soviet Monument Dismantled over Safety, not Ideology*, LSM.LV 27 IX 2016, [online] <https://eng.lsm.lv/article/society/society/soviet-monument-dismantled-over-safety-not-ideology.a202726/>, 31 V 2023.

³³ F. Martínez, *Memory, Don't Speak! Monumental Neglect and Memorial Sacrifice in Contemporary Estonia*, „Cultural Geographies” 2022, vol. 29, no. 1, s. 63-81.

podejmowały inicjatywy usunięcia pomników pod pretekstem „złego stanu zachowania”, a nie z przyczyn ideologicznych³⁴. W przypadkach aktów wandalizmu Rosja reagowała zwykle bardzo emocjonalnie, domagając się ukarania sprawców i odpowiedniej ochrony miejsc pamięci. Protestowali również lokalni przedstawiciele mniejszości narodowych, niemniej taka forma mobilizacji nie była powszechna, dlatego demonstracje na rzecz pozostawienia pomników w dotychczasowej przestrzeni miejskiej nie odbywały się masowo.

Rosyjska inwazja na Ukrainę z 24 lutego 2022 roku zaktualizowała priorytety i przyspieszyła działania w zakresie polityki historycznej³⁵. Pomniki gloryfikujące reżim z czasów sowieckich stopniowo znikają z krajobrazu kulturowego Litwy, Łotwy i Estonii³⁶. Aby ograniczyć prowokacje związane z obchodami Dnia Zwycięstwa 9 maja przez wielu członków mniejszości rosyjskojęzycznej, rządy państw bałtyckich podjęły decyzje o zakazie używania symboli wojennych oraz ograniczeniu organizacji imprez masowych w pobliżu pomników Armii Radzieckiej. Ryga zdecydowała się ogrodzić teren wokół kompleksu Parku Zwycięstwa ze względu na bezpieczeństwo. W tym miejscu odbyła się także wystawa fotograficzna „Chwała Ukrainie! Chwała bohaterom!”, która miała na celu zainicjowanie procesu przekształcenia znaczenia dat i miejsc dotychczas utożsamianych z Armią Radziecką. Łotewska Saeima ustanowiła 9 maja Dniem Pamięci Ofiar Wojny na Ukrainie, a zatwierdzona w czerwcu 2022 roku przez rząd lista objęła 69 pomników w różnych gminach Łotwy, które samorządy miały obowiązek usunąć. Parlament Łotwy podjął też długo wyczekiwane działania w odniesieniu do łotewsko-rosyjskiej umowy międzyrządowej z 1994 roku w sprawie ochrony socjalnej rosyjskich emerytów wojskowych i członków ich rodzin mieszkających na terytorium Łotwy (art. 13 tego dokumentu zobowiązywał stronę łotewską do utrzymania, konserwacji i ochrony miejsc pamięci): usunięto przepisy prawne ograniczające rozbiórkę pomnika w Parku Zwycięstwa. Ze względu na większą akceptację społeczną wynikającą z solidarności z Ukrainą decyzja ta nie wywołała gwałtownych reakcji członków mniejszości narodowych. Rada Dyneburga, drugiego co do wielkości miasta Łotwy, próbowała zakwestionować to postanowienie w Trybunale Konstytucyjnym, ale jej wniosek został odrzucony, a władze lokalne obiecały przestrzec prawa.

³⁴ D. Sharkov, *Latvia Removes Soviet Sailor Monument for „Public Safety”*, Newsweek, 27 IX 2016, [online] <http://www.newsweek.com/latvia-takes-down-soviet-sailor-monuments-public-safety-risk-503301>, 6 I 2023.

³⁵ M.E. Megem, *Preserve vs Dismantle: Major Trends in the Baltics’ Politics of Memory Regarding Soviet Monuments at Sites of Mass Violence*, „Baltic Region” 2022, vol. 14, no. 4, s. 128-145.

³⁶ *Europejska kampania antypomnikowa*, Ośrodek Studiów Przestrzeni Postsowieckiej, Centrum Badań nad Bezpieczeństwem, Akademia Sztuki Wojennej, Analiza 48, VII 2022, [online] https://www.wojsko-polskie.pl/aszwoj/u/d9/0a/d90aba4e-cc15-47ec-aea2-773636fa93fb/ospp_analiza_2022_48_europejska_kampania_antypomnikowa.pdf, 21 III 2023.

„ODDZIEDZICZANIE” DZIEDZICTWA A BUDOWANIE TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ

Jak wskazuje Sharon Macdonald, dziedzictwo jest ściśle powiązane z tożsamością, gdyż polega na procesie włączania i wykluczania³⁷. Zarządzanie dziedzictwem w celu promowania określonych wartości i podtrzymywania pewnych relacji władzy często stanowi narzędzie w rękach nowych elit politycznych. Gregory Ashworth nazywa dziedzictwo instrumentem ideologii, władzy i kontroli społeczno-gospodarczej oraz elementem polityki, ponieważ może być tworzone w nawiązaniu do świadomych celów politycznych. Podejście to akcentuje włączający i wykluczający charakter dziedzictwa, bowiem dominujący dyskurs³⁸ może pozbawiać niektórych aktorów aktywnego udziału w dotyczących go praktykach. Kwestionowanie prawa jakiejś grupy społecznej do upamiętniania kontrowersyjnych, niewygodnych i niechcianych (z perspektywy rządzących) aspektów przeszłości z powodów etycznych i politycznych³⁹ oznacza odrzucenie owych aspektów, pozbawienie ich dotychczasowej roli i wartości – proces ten możemy określić mianem „oddziedziczania” dziedzictwa. Wydziedziczone grupy stają się biernymi odbiorcami narzuconego przez władzę znaczenia dziedzictwa, co *de facto* prowadzi do ich marginalizacji, erozji więzi międzyludzkich i niszczenia tradycyjnych wspólnot⁴⁰.

Omawiany proces „oddziedziczania” dziedzictwa jest obecny na Litwie, Łotwie i w Estonii, gdzie od chwili odzyskania niepodległości kwestia dotycząca pomników sowieckich stała się elementem intensywnej debaty politycznej. Z jednej strony była ona warunkowana dynamiką zmian na scenach politycznych państw, z drugiej – stosunkami z sąsiadami. Od lat 90. XX wieku proces „oddziedziczania” wpisywał się w szeroki dyskurs na temat dekomunizacji i przyjęcia nowej tożsamości narodowej. Nowe elity podejmowały inicjatywy marginalizowania, usuwania i przenoszenia pomników, jednocześnie stawiając nowe rzeźby zgodnie z aktualnymi realiami politycznymi. Proces odbudowy tożsamości obejmował działania na rzecz wykształcenia poczucia wspólnoty i odmienności wobec innych (w opozycji do „obcych”) poprzez stanowienie prawa i tworzenie instytucji, a także konstruowanie mitów i symboli⁴¹. Zarządzanie obiektami znajdującymi się w centrum dużych miast miało szczególne znaczenie propagandowe.

³⁷ S. Macdonald, *Difficult Heritage...*, s. 11.

³⁸ „Autoryzowany dyskurs dziedzictwa” obejmuje upoważnione instytucje dziedzictwa dokonujące oceny, czym jest dziedzictwo, jak i dlaczego jest ważne, jak należy nim zarządzać i jak z niego korzystać. Odnosi się do organizacji międzynarodowych i instytucji krajowych, które wywierają wpływ na debatę o dziedzictwie zarówno na szczeblu krajowym, jak i międzynarodowym. L. Smith, *Discourses of Heritage: Implications for Archaeological Community Practice*, „Nuevo Mundo Mundos Nuevos” 2012.

³⁹ S. Owsianowska, M. Banaszkiewicz, *Trudne dziedzictwo a turystyka. O dysonansie dziedzictwa kulturowego*, „Turystyka Kulturowa” 2015, no. 11, s. 6-24.

⁴⁰ L. Smith, N. Akagawa, *Introduction...*, s. 7-9.

⁴¹ D. Budrytė, *Taming Nationalism? Political Community Building in the Post-Soviet Baltic States*, Farnham 2005; D. Auers, *Comparative Politics and Government of the Baltic States Estonia, Latvia and Lithuania in the 21st Century*, New York 2015.

Podczas gdy zmiany architektoniczne przestrzeni miejskiej przebiegały mniej lub bardziej dynamicznie, wyłączenie „bohaterów” – żołnierzy sowieckich – ze świadomości niektórych grup społecznych było procesem wolniejszym, gdyż do odrzucenia dotychczasowych znaczeń i interpretacji potrzebne było szerokie i długofalowe rozpowszechnianie nowych wartości i obrazów funkcjonujących jako symbole narodowe w intersubiektywnej przestrzeni kulturowej.

Budowa jednolitego wizerunku narodu była wyzwaniem ze względu na obecność w przestrzeni publicznej narracji i wartości reprezentowanych przez mniejszości rosyjskojęzyczne, przeciwnych do oficjalnego dyskursu. Na poziomie lokalnym to społeczność określała, co jest dla niej wartościowe i potrzebne dla określenia tożsamości. Dotyczyło to zwłaszcza regionów zamieszkiwanych licznie przez mniejszości narodowe, np. łotewskiej Łatgalii i estońskiej prowincji Virumaa Wschodnia. W wielu miejscowościach podejmowano działania obejmujące rekonstruowanie i przemałowywanie rzeźb w duchu sowieckim w celu wzmocnienia tożsamości sowieckiej (rosyjskiej). Podstawą tego typu działań były umowy międzynarodowe i bilateralne porozumienia, zgodnie z którymi stronie rosyjskiej przysługiwało prawo opieki i przywracania pamięci o miejscach pochówku żołnierzy Armii Czerwonej na obszarze poradzieckim, w tym na Litwie, Łotwie i w Estonii. Wiele lokalnych stowarzyszeń współpracowało z ambasadami Rosji, konsulatami i władzami miejskimi, organizując uroczystości pod pomnikami upamiętniającymi żołnierzy Armii Czerwonej. Zgodnie z oficjalną narracją obiekty te służyły celom turystycznym, lecz powszechnie stanowiły one miejsca kultu i pamięci i były punktem zgromadzeń przy okazji wielu uroczystości, w których brali udział weterani wojskowi i ich rodziny. Pomniki dekorowano czerwonymi goździkami i pomarańczowo-czarnymi wstążkami św. Jerzego. Takie działania sugerowały chęć (od)tworzenia dziedzictwa i wzmocnienia podstawowego motywu historiografii sowieckiej – wizerunku Armii Czerwonej jako „wyzwoliciele” państw bałtyckich. Z tego powodu polityka ukierunkowana na budowę i wzmacnianie tożsamości narodowej w państwach bałtyckich powodowała osłabienie więzi i samoidentyfikacji mniejszości narodowych, a także pogłębianie podziałów społecznych.

ZAKOŃCZENIE

Pomniki sowieckie w państwach bałtyckich powstały, by legitymować władzę sowiecką i dominujące wartości ideologii komunistycznej. Władze niepodległych republik bałtyckich nigdy nie zaakceptowały sowieckiej wykładni i po rozpadzie ZSRR dążyły do szybkiego zastąpienia starego systemu poprzez tworzenie nowych symboli i interpretacji. Pomniki burzono, demontowano lub przenoszono na cmentarze, starano się je ignorować, marginalizować, zniechęcano do opieki nad nimi. Mimo tej konsekwentnej polityki odbudowy i wzmacniania tożsamości przez państwa bałtyckie na Litwie, Łotwie i w Estonii wciąż znajduje się łącznie kilkaset miejsc pamięci związanych z II wojną światową i Armią Czerwoną (poza cmentarzami). W rezultacie państwom bałtyckim nie udało się kategorycznie zerwać z odrzucaną przeszłością, bowiem psychane na

margines mniejszości narodowe zaczęły traktować spuściznę sowiecką jako element samoidentyfikacji i kulturowej odrębności; pomniki sowieckie uosabiały dla nich sukcesy Armii Czerwonej, a także historię postępu i dobrobytu Związku Radzieckiego. Dziedzictwo odrzucane przez jednych, a przyjmowane przez drugich przyczyniało się do fragmentaryzacji społecznej i wykluczenia społecznego. Zamiast promować spójność, tworzyło podziały między grupami etnicznymi. Instytucje w państwach bałtyckich, zdając sobie sprawę z wewnętrznego podziału społeczeństw, nie podejmowały wystarczających wysiłków na rzecz integracji i spójności w ramach krajowych polityk kulturalnych.

Dziedzictwo jest dynamicznym procesem społecznym, którego zmienność można zaobserwować w czasie i przestrzeni. O tym, co zostaje wybrane spośród zasobów przeszłości i pozostawione w indywidualnej i zbiorowej pamięci – obiekty, miejsca, budynki, dzieła sztuki – decyduje społeczność lub elita polityczna. Pomniki sowieckie stanowią przykład kłopotliwego dziedzictwa, które rodzi spory i konflikty. W artykule podjęto próbę objaśnienia ról, jakie odgrywały one po 1991 roku w niepodległych republikach bałtyckich. Zarówno władze ZSRR, jak i krajowe instytucje na Litwie, Łotwie i w Estonii wykorzystywały pomniki sowieckie do zarządzania społeczeństwem. W pierwszym przypadku do narzucenia wspólnej ideologii i kontroli społecznej, w drugim – poprzez ich odrzucenie – do tworzenia tożsamości narodowej w opozycji do wcześniejszego reżimu. Ze względu na heterogeniczność społeczeństw wieloetnicznych, w szczególności w Estonii i na Łotwie, świadoma selekcja zasobów przeszłości, polegająca na odrzuceniu i usunięciu pomników sowieckich z przestrzeni publicznej oraz tworzeniu i zarządzaniu nowym dziedzictwem, generowała konflikty, zamiast je rozwiązywać. Mimo że część mniejszości narodowych nie akceptowała sposobu rozliczania się z przeszłością sowiecką przez władze państw bałtyckich, a polityka wzmacniania tożsamości narodowych na Litwie, Łotwie i w Estonii była postrzegana przez mniejszości jako dyskryminująca, jedynie w jednym przypadku w Estonii demontaż pomników wzbudził gwałtowne protesty i opór rosyjskojęzycznych mieszkańców.

Ashworth zwraca uwagę, że niewykorzystane dziedzictwo przestaje być dziedzictwem⁴². Procesom nadawania współczesnych wartości obiektom i miejscom z przeszłości – „udziedziczaniu”⁴³ – towarzyszy zjawisko ich usuwania ze świadomości – „oddziedziczania”. Przykład pomników sowieckich w państwach bałtyckich wskazuje na dynamikę tego zjawiska w określonych uwarunkowaniach politycznych i społecznych. Zmianę świadomości społecznej w odniesieniu do dziedzictwa sowieckiego determinowały znaczące wydarzenia polityczne: odzyskanie niepodległości w 1991 roku, aneksja Krymu przez Rosję w 2014 roku oraz pełnoskalowa wojna rosyjsko-ukraińska w 2022 roku. W ostatnich latach pojawia się coraz mniej głosów mniejszości narodowych

⁴² G. Ashworth, *Planowanie dziedzictwa...*, s. 92.

⁴³ Zjawisko to, polegające na włączaniu określonych zjawisk do kategorii dziedzictwa kulturowego, nosi również nazwę patrymonializacji. H. Schreiber, *Patrymonializacja w stosunkach międzynarodowych. Wybrane tendencje w międzynarodowej ochronie dziedzictwa kulturowego (2006-2016)*, [w:] *Tendencje i procesy rozwojowe współczesnych stosunków międzynarodowych*, red. M.F. Gawrycki i in., Warszawa 2016, s. 385-398.

nawołujących do pozostawienia monumentów w przestrzeni publicznej, co stanowi dowód na transformację tożsamości i stopniowe przyjmowanie wzorców promowanych w ramach realizacji polityk publicznych na Litwie, Łotwie i w Estonii.

BIBLIOGRAFIA

- Ashworth G., *Planowanie dziedzictwa*, Kraków 2015.
- Auers D., *Comparative Politics and Government of the Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania in the 21st Century*, New York 2015, <https://doi.org/10.1057/9781137369970>.
- Bellentani F., *The Multiple Meanings of Monuments in Transitional Societies: The Case of Estonia*, [w:] *The Meanings of the Built Environment: A Semiotic and Geographical Approach to Monuments in the Post-Soviet Era*, Berlin–Boston 2021, <https://doi.org/10.1515/9783110617276-003>.
- Birka I., *Expressed Attachment to Russia and Social Integration: The Case of Young Russian Speakers in Latvia, 2004-2010*, „Journal of Baltic Studies” 2016, vol. 47, no. 2, <https://doi.org/10.1080/01629778.2015.1094743>.
- Budrytė D., *Taming Nationalism? Political Community Building in the Post-Soviet Baltic States*, Farnham 2005.
- Cheskin A., *Exploring Russian-Speaking Identity from Below: The Case of Latvia*, „Journal of Baltic Studies” 2013, vol. 44, no. 3, <https://doi.org/10.1080/01629778.2012.712335>.
- Cheskin A., *Synthesis and Conflict: Russian Speakers’ Discursive Response to Latvia’s Nationalising State*, „Europe-Asia Studies” 2012, vol. 64, no. 2, <https://doi.org/10.1080/09668136.2011.642582>.
- Demographic and Ethno-Cultural Characteristics of the Population*, Statistics Estonia, [online] <https://rahvaloendus.ee/en/results/demographic-and-ethno-cultural-characteristics-of-the-population>.
- Ehala M., *The Bronze Soldier: Identity Threat and Maintenance in Estonia*, „Journal of Baltic Studies” 2009, vol. 40, no. 1, [online] <http://www.jstor.org/stable/43212867>, <https://doi.org/10.1080/01629770902722294>.
- Europejska kampania antypomnikowa*, Ośrodek Studiów Przestrzeni Postsowieckiej, Centrum Badań nad Bezpieczeństwem, Akademia Sztuki Wojennej, Analiza 48, VII 2022, [online] https://www.wojsko-polskie.pl/aszwoj/u/d9/0a/d90aba4e-cc15-47ec-aea2-773636fa93fb/ospp_analiza_2022_48_europejska_kampania_antypomnikowa.pdf.
- Fedor J.C., *Memory, Kinship and the Mobilization of the Dead: The Russian State and the „Immortal Regiment” Movement*, [w:] *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, red. J.C. Fedor i in., Cham 2017, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-66523-8>.
- Graham B., *Heritage as Knowledge: Capital or Culture?*, „Urban Studies” 2002, vol. 39, no. 5-6, <https://doi.org/10.1080/00420980220128426>.
- Juurvee I., Mattiisen M., *The Bronze Soldier Crisis of 2007: Revisiting an Early Case of Hybrid Conflict*, International Centre for Defence and Security, 2020, [online] https://icds.ee/wp-content/uploads/2020/08/ICDS_Report_The_Bronze_Soldier_Crises_of_2007_Juurvee_Mattiisen_August_2020.pdf.

- Kattago S., *Memory, Pluralism and the Agony of Politics*, „Journal of Baltic Studies” 2010, vol. 41, no. 3, <https://doi.org/10.1080/01629778.2010.498213>.
- Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*, red. J. Purchla, Ż. Komar, Kraków 2020.
- Koleva D., *The Immortal Regiment and Its Glocalisation: Reformatting Victory Day in Bulgaria*, „Memory Studies” 2022, vol. 15, no. 1, <https://doi.org/10.1177/17506980211037280>.
- Kuczyńska-Zonik A., *Dissonant Heritage: Soviet Monuments in Central and Eastern Europe*, [w:] *Historical Memory of Central and East European Communism*, red. A. Mrozik, S. Holubec, New York 2018, <https://doi.org/10.4324/9781351009287-5>.
- Kuczyńska-Zonik A., *Russia's Monuments Policy in the Baltic States*, [w:] *The EU and Russia: Spaces of Interaction in Times of Crises*, red. A. Makarychev, T. Hoffmann, London 2018.
- Latvia*, Eurydice, European Commission, [online] <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/latvia/political-social-and-economic-background-and-trends>.
- Letko P., „War over Monuments” – an Element of Russian Historical Policy towards Latvia in 21st Century, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2016, vol. 7, no. 2.
- Lithuania*, Eurydice, European Commission, [online] <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/lithuania/political-social-and-economic-background-and-trends>.
- Litva upovayet, chto sovetskiye pamyatniki sami razrushatsya – posol [Аумба уповаем, что советские памятники сами разрушатся – посол]*, Baltnews, 28 V 2020, [online] https://lt.baltnews.com/vnutri_Lithuania_politika_novosti/20200528/1019967602/Litva-upovaet-chto-sovetskie-pamyatniki-sami-razrushatsya-posol.html.
- Macdonald S., *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, London–New York 2009.
- Martínez F., *Memory, Don't Speak! Monumental Neglect and Memorial Sacrifice in Contemporary Estonia*, „Cultural Geographies” 2022, vol. 29, no. 1, <https://doi.org/10.1177/14744740211005517>.
- Megem M.E., *Preserve Vs Dismantle: Major Trends in the Baltics' Politics of Memory Regarding Soviet Monuments at Sites of Mass Violence*, „Baltic Region” 2022, vol. 14, no. 4, <https://doi.org/10.5922/2079-8555-2022-4-8>.
- Muiznieks N., Rozenvalds J., Birka I., *Ethnicity and Social Cohesion in the Post-Soviet Baltic States*, „Patterns of Prejudice” 2013, vol. 47, no. 3, <https://doi.org/10.1080/0031322X.2013.812349>.
- Nikitina Y., *Russia and the Baltic States: Problematizing the Soviet Legacy Discourse*, „Nationalities Papers” 2014, vol. 42, no. 1, <https://doi.org/10.1080/00905992.2013.867937>.
- Onken E.-C., *Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship*, „Journal of Baltic Studies” 2010, vol. 41, no. 3, <https://doi.org/10.1080/01629778.2010.498186>.
- Onken E.-C., *The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe*, „Europe-Asia Studies” 2007, vol. 59, no. 1, <http://www.jstor.org/stable/20451326>, <https://doi.org/10.1080/09668130601072589>.
- Owsianowska S., Banaszekiewicz M., *Trudne dziedzictwo a turystyka. O dysonansie dziedzictwa kulturowego*, „Turystyka Kulturowa” 2015, no. 11.

- Purchla J., *Dziedzictwo kulturowe*, [w:] *Kultura a rozwój*, red. J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla, Warszawa 2013.
- Roussie A., *Estonia Fends Off „Extensive” Cyberattack Following Soviet Monument Removal*, Politico, 18 VIII 2022, [online] <https://www.politico.eu/article/estonia-extensive-cyber-attack-following-soviet-war-monument-removal/>.
- Rozenvalds J., *The Soviet Heritage and Integration Policy Development Since the Restoration of Independence*, [w:] *How Integrated is Latvian Society? An Audit of Achievements, Failures and Challenges*, red. N. Muižnieks, Riga 2010.
- Schreiber H., *Patrymonializacja w stosunkach międzynarodowych. Wybrane tendencje w międzynarodowej ochronie dziedzictwa kulturowego (2006-2016)*, [w:] *Tendencje i procesy rozwojowe współczesnych stosunków międzynarodowych*, red. M.F. Gawrycki i in., Warszawa 2016.
- Sharkov D., *Latvia Removes Soviet Sailor Monument for „Public Safety”*, Newsweek, 27 IX 2016, [online] <http://www.newsweek.com/latvia-takes-down-soviet-sailor-monuments-public-safety-risk-503301>.
- Smith D.J., *„Woe from Stones”: Commemoration, Identity Politics and Estonia’s „War of Monuments”*, „Journal of Baltic Studies” 2008, vol. 39, no. 4, <http://www.jstor.org/stable/43212847>, <https://doi.org/10.1080/01629770802461191>.
- Smith G., *The Resurgence of Nationalism*, [w:] *The Baltic States: The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*, red. G. Smith, London 1996.
- Smith L., *Discourses of Heritage: Implications for Archaeological Community Practice*, „Nuevo Mundo Mundos Nuevos” 2012, <https://doi.org/10.4000/nuevomundo.64148>.
- Smith L., *Uses of Heritage*, London 2007, <https://doi.org/10.4324/9780203602263>.
- Smith L., Akagawa N., *Introduction*, [w:] *Intangible Heritage*, red. L. Smith, N. Akagawa, London 2009.
- Soviet Monument Dismantled over Safety, not Ideology*, LSM.LV, 27 IX 2016, [online] <https://eng.lsm.lv/article/society/society/soviet-monument-dismantled-over-safety-not-ideology.a202726/>.
- Urry J., *How Societies Remember the Past*, „The Sociological Review” 1995, vol. 43, no. 1 (supl.), <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1995.tb03424.x>. *WWII Veterans Call for Removal of Soviet Monument in Riga*, The Baltic Times, 22 I 2007, [online] <https://www.baltictimes.com/news/articles/17185/>.

Aleksandra KUCZYŃSKA-ZONIK – adiunkt na Wydziale Nauk Społecznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, kierownik Zespołu Bałtyckiego w Instytucie Europy Środkowej, doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, doktor nauk humanistycznych w zakresie archeologii. Laureatka programów „Mobilność Plus” (2016-2017) oraz „Miniatura” (2022-2023), podczas których realizowała projekty badawcze dotyczące mniejszości narodowych w państwach bałtyckich. Zainteresowania badawcze: polityka i bezpieczeństwo w Europie Środkowo-Wschodniej i na obszarze poradzieckim, państwa bałtyckie, mniejszość rosyjska, dziedzictwo sowieckie.